

Oversigter

Københavns historie i nyt lys

EN LITTERATUROVERSIGT

AF

KARL-ERIK FRANDSEN

Københavns arkæologi. Historiske Meddelelser om København 1999.

Udg. af Københavns Kommune 1999. 266 s.

HANNE FABRICIUS: Københavns Topografiske udvikling indtil 1300.

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1998. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København 1999. 283 s., 300 kr.

KIRSTEN LINDBERG: Sirenernes Stad København. By- og bygningshistorie før 1728. Bind V: Nykiøbenhavn. Skippershoved, Ebeltøft 2000, 590 s. samt 5 kort. Bind VI: Forstæderne. Sortedam, København 2001, 385 s., samt 7 kort.

JØRGEN ELSØE JENSEN: Danmarks middelalderlige byplaner bind 7. Nordøstsjælland og Bornholm. Dansk Komité for Byhistorie. Skov- og Naturstyrelsen. Odense Universitetsforlag 2000. 231 s., 225 kr.

»Der er skrevet en forfærdelig masse vrøvl om København, fordi forskerne har det med at skrive af efter hinanden, men nu har vi muligheden for at få en masse faktuelle oplysninger, der kan kaste lys over byens udvikling«. Disse fyndige ord skrev middelalderarkæologen, museumsinspektør Bi Skaarup ved Københavns Bymuseum i »Søndagsavisens tillæg København«, og selv om det var den 1. april 2001, så rummer ordene en betragtelig sandhed om forskningssituationen vedrørende Københavns ældre historie.

Der har længe været stille om emnet. I modsætning til de fleste af landets andre store byer, som Ålborg, Odense og Århus, fik København

ikke nogen monumental, videnskabeligt funderet byhistorie i 1990-erne. Gyldendals Københavns Historie bd. 1-6, red. af Svend Cedergreen Bech, Erik Kjersgaard og Jan Danielsen, der udkom i årene 1980-86, blokerede for en sådan. Det var derfor ekstra uheldigt, at bind 1, der var skrevet af Erik Kjersgaard: »Byen og borgen Havn. Københavns historie indtil år 1600«, faktisk var forældet, da bogen udkom.

Erik Kjersgaard var en glimrende formidler af middelalderens historie og arkæologi. Det beklagelige var imidlertid, at den forskning, han i tilfældet København så levende gav videre til læserne, var undersøgelser foretaget i byens undergrund flere menneskealdre tidligere, nemlig af kommunelærer N.H. Rosenkjær¹ og oberst senere general H.U. Ramsing.² Ingen af disse var faguddannede arkæologer, så selv om de udførte fremragende arbejder, tidens teknik taget i betragtning, var det uheldigt, at der ikke var professionelle folk, der kunne verificere deres metoder og resultater. Københavns Bymuseum fik faktisk først ansat en uddannet arkæolog i 1982. Kjersgaard skrev om Ramsing: »forfatterens fantasi lokkede ham undertiden på afveje, og fremstillingen må læses med kritik«.³ Problemet var bare, at Kjersgaard ikke selv fulgte sit eget gode råd, men i stedet meget virkningsfuldt elaborerede videre på Ramsings postulater.

En af Ramsings andre store bedrifter ved siden af de arkæologiske undersøgelser var rekonstruktionen af byens grunde og ejendomme igennem tiden med udgangspunkt i hans samtids kortmateriale (V.F.A. Berggreens kvarterkort fra 1887) tilbage til den store opmåling til matriklen i 1689 og derfra tilbageslutninger til situationen omkring 1370, hvor den ældste og samtidig meget fyldige fortegnelse over byens ejendomme er bevaret i Roskildebispens Jordebog.⁴ Hans teori var den enkle, at efter hver ildebrand blev de nye huse bygget direkte ovenpå de gamle fundamenter, så gadernes forløb var stort set uændret fra Absalons tid til Ramsings. På dette grundlag tegnede Ramsing kort over Københavns ejendomme i 1887, 1689 og et smukt farvelagt kort over

¹ N.H. Rosenkjær: *Fra det underjordiske København. Geologiske og historiske Undersøgelser*. Kbh. 1906. Forfatteren levede fra 1851 til 1907.

² H.U. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, bd. 1-3. Kbh. 1940, samt talrige afhandlinger i *Historiske Meddelelser om København* fra 1907 og fremefter. Forfatteren levede fra 1868 til 1946.

³ Erik Kjersgaard: *Københavns Historie* bind I. Kbh. 1980 s. 309.

⁴ H.U. Ramsing: *Københavnske Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster*. Bd. I-XI Kbh. 1943-96. Bd. VII: *Frimands Kvarter* er omtalt i *Historisk Tidsskrift* 96, s. 243. Roskildebispens Jordebog. *Danske Middelalderlige Regnskaber* 3. rk. bd. 1. udg. af C.A. Christensen. 1956.

byen i 1377, som andre forfattere uden større reservationer har gengivet lige siden.

På det arkæologiske felt var det faktisk ikke nemt at modbevise Ramsing, for det var i forbindelse med de store byggerier omkring første verdenskrig, at han fik lejlighed til at undersøge jordlagene, men disse byggerier fjernede til gengæld alle spor af den gamle bebyggelse. Tilbage blev alene Ramsings meget summariske og primitive optegnelser, og de tillader kun at konkludere, at det var på et meget spinkelt grundlag baseret på få observationer suppleret med en god fantasi, at Ramsing beskrev byens struktur og udvikling i middelalderen.

Først de store anlægsarbejder i forbindelse med bygningen af metroen har igen givet arkæologerne mulighed for udgravning af større flader især på Kongens Nytorv. Sammen med andre punktvis undersøgelser med moderne arkæologisk forskningsteknik og målrettede bestræbelser på en ny og kritisk analyse af kildematerialet har det været muligt for en kreds af historikere og arkæologer med tilknytning til Københavns Bymuseum at nå til en markant revurdering af Ramsings og andres opfattelser af Københavns topografi og udvikling.

Hanne Fabricius' bog er skrevet som specialeafhandling i arkæologi ved Københavns Universitet. Hun har ikke selv deltaget i udgravninger, men har alene brugt udgravningsrapporter i Bymuseet og Nationalmuseet som grundlag for sin forskning.

Et af de store stridspunkter i historieskrivningen om København har været, hvorvidt der var en gammel bykerne, Clemensstaden, i den vestlige del af middelalderbyen, hvor den ved reformationen nedlagte kirke, Skt. Clemens lå. Ramsing mente, at dette område var karakteriseret ved, at de ældste kulturlag ikke indeholdt mursten, hvilket skulle betyde, at området var bebygget, før man omkring 1200 begyndte at bruge sten af brændt ler som byggemateriale.

Hanne Fabricius tager allerede i indledningen (s. 23) stilling til dette spørgsmål ved at erklære, at man i nutidens gadenet stadig kan se »formen af byens ældste befæstning fra 1100-tallet, der omgav den ældste bebyggelse i Clemensstaden.« Det afgørende indicium, den krumme Vombadstuestræde, forsvandt nu ellers efter branden i 1728, og der skal givetvis bedre argumenter til, før man kan godtage teorien.

Efter et indledende kapitel om handelsveje og byer i vikingetidens slutning i Danmark giver Hanne Fabricius en god oversigt over kildematerialet til Københavns historie i middelalderen. Hun har undertiden en betænkeligt ukritisk opfattelse af det ældre kortmateriale, hvor faktum dog er, at det første pålidelige, opmålte kort over København i stor målestok er Geddes kort fra 1757, der til gengæld er et flot kort-

værk også i internationalt perspektiv.⁵ Dette kommer til udtryk i billedteksten til fig. 11, der viser træsnittet om Københavns belejring 1535-36 efter Hammelmannns Oldenburgische Chronicon, der udkom ca. 1590. »Træsnittet, der er udført mange år efter Grevens Fejde, anses ikke som pålideligt i enkeltheder. Forrest på prospektet ses Kristiansborg slot (sic!).« Andre har ment, at prospektet slet ikke har noget som helst med København at gøre, og man kunne måske antyde, at Kristiansborg slot først fik sit navn i 1741.

Derefter følger en nyttig oversigt over dels den arkæologiske og dels den historiske udforskning af Københavns ældre historie, der ikke tidligere er skrevet i sammenhæng. Hun afslutter dette afsnit med fire siders meget skarp kritik af afsnittet om Københavns historie i middelalderen i bind 1 i Kirsten Lindbergs disputats *Sirenernes stad* fra 1996.

Hanne Fabricius bruger et stort kapitel på at rekonstruere kystliniens forløb til forskellige tidspunkter i middelalderen. Det fremgår meget klart, at dette er forbundet med betydelige metodiske problemer, især fordi det er vanskeligt præcist at definere, hvad der entydigt er kystlinien i dette lave landskab med en bred strandzone, hvor desuden havniveauet har ændret sig, samtidig med at der er sket store opfyldninger. De palæobotaniske undersøgelser hjælper naturligvis meget, men stadigvæk synes dette at være det største forskningsmæssige problem i Københavns historie i middelalderen, idet data stammer fra små spredte huller, der lejlighedsvis er blevet gravet i undergrunden igennem mere end 100 år.

Forfatteren slutter sig til det ved Bymuseet herskende synspunkt, at Clemensstaden med volde og grave blev anlagt i første halvdel af 1100-tallet, og de blev igen sløjfede lige omkring 1200. Desværre er det småt med dokumentationen især for dateringen. Det samme gælder teorien om en gammel bosættelse i den østligste del af byen omkring Magasin, hvor Hanne Fabricius må erkende, at C¹⁴-dateringerne »muligvis kan trækkes ned i første halvdel af 1000-tallet men også op i 1100-tallet«, og så er man jo faktisk lige vidt. Det er i grunden heller ikke meget bedre med dateringen af den højmiddelalderlige befæstning, der indesluttede byen lige til Christian 4.s store udvidelser. Det eneste, man tilsyneladende kan sige, er, at den blev opført »engang i løbet af 1200-årene«, og man har jo altid vidst, at der i Jacob Erlandsens stadsret af 1254 blev omtalt byens mure og grave.

⁵ Geddes kort baserer sig på stadskonduktør Balles »Generale Opmåling« fra 1755, hvor alle byens grunde og de derpå stående bygninger blev opmålt. Stadskonduktøren i København 1690-1940. Geddes Kort 1757 udg. af Københavns Kommunalbestyrelse 1940.

Forskningshistorisk er de mange eksempler på gengivelser af Ramsings notebøger med undersøgelser af befæstningen meget interessante. De viser bedre end mange ord, på hvilket spinkelt grundlag Ramsing baserede sine konklusioner.

Hanne Fabricius' bog er en vældig god materialesamling med fyldige citater fra litteratur og kilder og med talrige velvalgte illustrationer. Bogen er imidlertid meget mere end det, for det er samtidig det første forsøg på en moderne syntese om byens ældste historie baseret på såvel de nyeste arkæologiske resultater som en kritisk tolkning af det primære kildemateriale.

I Historiske Meddelelser om København fra 1999, der normalt består af små og store artikler om spredte emner i Københavns historie, er der denne gang samlet en række spændende afhandlinger om væsentlige problemer i byens ældre historie, der på visse punkter overlapper Hanne Fabricius' ovenfor omtalte bog, men på andre væsentlige punkter bringer nye synspunkter frem.

Karsten Gabrielsen indleder bogen med en meget god oversigt over historieskrivningen om Københavns historie igennem tiden. Han har passende respekt for grundlæggeren af den videnskabelige udforskning af Københavns ældre historie, stadsarkivar Oluf Nielsen. Denne udgav fra 1872 *Kjøbenhavns Diplomatarium til 1728* og samtidig *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, der til trods for mange fejl og mangler blev grundlaget for al senere historieskrivning om København. Gabrielsen giver også et ironisk referat af »historikerfejden« i 1800-tallet mellem Oluf Nielsen, A.D. Jørgensen og A. Heise, der alene ud fra de skriftlige kilder søgte at skabe et billede af byens grundlæggelse og ældste historie.

Også »ildsjælene« Rosenkjær og Ramsing får mange pæne ord med på vejen, men specielt den sidste underkastes dog også en hård kritik. Allerede i 1962 kritiserede Johan Jørgensen meget skarpt Ramsings kvarterbøger og de rekonstruerede kort, idet han mente, at den anvendte retrogressive metode ikke kunne give pålidelige resultater længere tilbage end 1600. Det afgørende var, at Jørgensen ikke kunne acceptere Ramsings grundlæggende teori om, at grænserne mellem de enkelte karréer var stabile gennem mange hundrede år.

Gabrielsen tilslutter sig Jørgensens kritik og udtaler om Ramsings teoretiske fundament: »Der er ikke et gran af historisk ræsonnement i disse linier«. Med nogle tankevækkende, konkrete eksempler viser han endvidere, hvordan Ramsing på en højst betænkelig måde har rekonstrueret den geografiske beliggenhed af en række ejendomme i Roskildebispens jordebog. Konklusionen bliver da også ganske klar:

»Undersøgelser af Københavns historie bør tage afsæt i kilderne, ikke i de konstruktioner som Ramsing byggede over dem«.

Dette er utvivlsomt rigtigt for middelalderens vedkommende, men det ville være rart at høre Karsten Gabrielsens mening om Ramsings 1689-kort og de tilhørende ejendomslistes, som jo er blevet brugt af mange forskere siden hen.

Henrik B. Frederickson fortsætter i Gabrielsens spor med at referere og derpå aflive den gode historie om Østergård, som skulle have været den oprindelige borg under Magasin du Nords nuværende bygning, der eksisterede, allerede før Absalon byggede »en ny borg« på Slotsholmen.⁶ Ved en fejllæsning af flere kildetekster kombineret med løjtnant Boths påståede fund af fundamenterne til et tidligt middelalderligt tårn på Magasins grund i 1860-erne lige ved siden af den nuværende middelalderlige bygning fra 1450, der faktisk var kong Hans' Vingård,⁷ fik den ene forfatter efter den anden, kulminerende med Erik Kjersgaard, skabt historien om en sådan Østergård. I et speciale til kandidateksamen i historie har Henrik Frederickson senere uddybet argumentationen, der konkluderer, at Østergård i hvert fald ikke lå under Magasin, men han har ikke noget bud på, hvor den så kan have ligget.

Meget spændende er ligeledes de arbejder, som museumsinspektør ved Bymuseet, Bi Skaarup, gennem de sidste 15 år har udført. Det drejer sig især om relativt små udgravningsfelter i »Clemensstaden«, hvor omhyggelige undersøgelser af keramik, botaniske og zoologiske levn har dokumenteret, at området var bebygget i slutningen af 1000-årene.

Mette Svart Kristiansen diskuterer i sin afhandling, om der var en tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv. Undersøgelserne var for så vidt skuffende, som der i forbindelse med de store udgravninger i 1996/97 forud for anlæggelsen af metroen på Kongens Nytorv og under Magasin næsten ikke blev fundet rester af bebyggelser og kun ganske få daterbare genstande deriblandt et hjortetakshåndtag, hvis dyreornamentik klart tilhører vikingetiden. Derimod gav fækalie-lagene righoldige oplysninger om københavnernes kost i den tidlige middelalder. Sporene af en tidlig bebyggelse i denne østlige del af byen er så få og usikre, at man vist skal være en usædvanlig optimistisk arkæolog for at mene, »at dette giver særdeles spændende perspektiver for de kommende diskussioner af byens tidligste topografiske udvikling«.⁸ Derimod gav udgravningerne på Kongens Nytorv megen ny viden om den

⁶ Saxo: »novo castelli fundamento complexus«.

⁷ L. Both: Et udgravet Stykke af Kjøbenhavns Fortid. Nær og Fjern nr. 36, Kbh. 1874.

⁸ Mette Svart Kristiansen s. 113.

højmiddelalderlige befæstning på stedet, der blev opført omkring 1290, samt om Kristoffer Valkendorfs forstærkning af bymuren fra 1581. For en gangs skyld har arkæologerne her kunnet forbinde deres fund med præcise historiske kilder, nemlig i den fase hvor volden blev sløjfet og voldgraven fyldt op i årene mellem 1608 og 1617, der kan følges i rentemesterregnskaberne.

Meget spændende er Ulla Johansens beretning om udgravningerne på Højbro Plads i 1994. Meget var naturligvis ødelagt på denne centrale plads, men dels var der bevaret gødningslag på op til én meters tykkelse, og dels var det overraskende tydeligt, at den første bebyggelse på stedet var stenhuse med murværk af munkesten opført mellem 1330 og 1370. Desværre har det ikke været muligt at identificere nogen af de fundne fundamenter med historisk belagte bygninger blandt andre borgmester Hans Bogbinders badstue.

Bi Skaarup slutter bindet med nogle tankevækkende betragtninger om »redningsarkæologiens« forbandelse, nemlig at der aldrig er tid eller penge til en ordentlig samlet bearbejdning af materialet fra de mange små og store arkæologiske undersøgelser. Hun foreslår et »Projekt Middelalderbyen København«, der skal samle hele den hidtidige forskning og ikke mindst sætte ind med en analyse af de store samlinger af arkæobotanisk materiale, der foreligger helt tilbage fra Rosenkjærs tid. Der er ingen tvivl om, at man med den moderne forskningsteknik vil kunne få betydelige resultater ud af en sådan samlet undersøgelse.

Jørgen Elsøe Jensen har med støtte fra Miljøministeriet i syv store bind undersøgt Danmarks middelalderlige byplaner.⁹ Her skal alene kommenteres seriens syvende og sidste bind, der omfatter Nordøstsjælland og Bornholm med særligt henblik på afsnittet om København.

Hans analyse af byens historie i middelalderen viser med al ønskelig tydelighed, hvor vanskelig denne opgave er. Jørgen Elsøe Jensen mener, at København oprindeligt var en sæsonbenyttet udhavn for Roskilde, men han har ingen dokumentation for dette synspunkt. Teorien om København som Roskildes udhavn gentages hele fire gange (s. 75, s. 79, s. 80 og s. 81), men det bliver den nu ikke mere overbevisende af. På lignende måde nævner han (s. 75), at der ved Vingårdsstræde-Kongens Nytorv kan have stået et befæstningstårn, og på s. 91 gentages hele traditionen om Østergård uden særligt forbehold, selv om han ifølge litteraturlisten kender Hanne Fabricius' ovennævnte afhandling.

⁹ Per Kristian Madsen: Anmeldelse af Danmarks Middelalderlige Byplaner bd. 1 og 2 i Fortid og Nutid 1995 s. 343-46.

Ellers må det konstateres, at der ikke er meget nyt i Elsøe Jensens beskrivelse af Københavns udvikling frem til slutningen af 1800-tallet, i hovedsagen baseret på »København fra Bispetid til Borgertid« fra 1947.¹⁰ Det eneste, der kan begrunde denne gentagelse af hyppigt beskrevne, velkendte forhold, må være sammenhængen med de øvrige byer. Kapitlet om København illustreres med en række kort og tegninger, hvoraf mange desværre er meget uskarpt reproducerede. Dette gælder også det hyppigt gengivne stik af København 1611, hvor billedteksten fortæller: »I baggrunden stenalderhavets nederoderede kystskrænter«. Der er dog helt klart tale om Skånes Øresundskyst, som ikke er specielt nederoderet.

Et andet storværk er også blevet afsluttet. Der er Kirsten Lindbergs monumentale værk: »Sirenernes Stad. Københavns by- og byhistorie før 1728.« De første tre bind er tidligere omtalt i Historisk Tidsskrift 97 s. 537-48. De dækkede de ni gamle kvarterers historie op til 1728. Siden fulgte bind IV om Christianshavn, bind V om Nykøbenhavn, og det store projekt er blevet afsluttet med bind VI om Forstæderne.

Der har været megen berettiget kritik af Kirsten Lindbergs behandling af byens ældre historie for at være alt for afhængig af Ramsing, men dette gælder slet ikke de nævnte bind, hvor hun stort set kun har sin egen forskning at bygge på, idet det kartografiske grundlag dog fortsat er Ramsings rekonstruktion af de matrikulerede ejendomme i 1689.

Bind V handler om de østlige bydele, der opstod i 1580-erne uden for Øster Port. Området blev meget langsomt bebygget, og først i slutningen af 1600-tallet blev bebyggelsen organiseret i Sankt Annæ Øster og Sankt Annæ Vester Kvarter eller samlet kaldet Nykøbenhavn. Efter en grundig beskrivelse af bebyggelsens tilblivelse skildres bydelens forhold under den ældre enevælde, og der slutes med en detaljeret beskrivelse af udvalgte bygninger. I modsætning til de første tre bind slutter fremstillingen ikke her ved 1728, da disse bydele jo ikke brændte, men fortsættes frem til 1740.

I dette og det følgende bind har Kirsten Lindberg kunnet udnytte rentemesterregnskaberne til at få et indgående kendskab til bebyggelsens fysiske udvikling, ligesom der er bevaret forbavsende mange bygningsbeskrivelser.

Værkets sjette og sidste bind omhandler forstæderne vest, nord og nordøst for byen. Det var bebyggelse af en helt anden karakter end den, der er analyseret i de foregående bind, og derfor er den af stor pæda-

¹⁰ Stadsingeniørens Direktorat (red.): København fra Bispetid til Borgertid, Byplanmæssig Udvikling til 1840. Kbh. 1947.

gogisk interesse. Endvidere har bebyggelsen i dette bind den særlige historie, at den blev brændt, da svenskerne nærmede sig i august 1658, og det var derfor en helt ny bebyggelse, der gradvis opstod i årene efter 1660.

Bindet slutter med en hovedkonklusion samt et meget nyttigt personregister og et sagregister dækkende hele værket. Man kan kun ønske både Kirsten Lindberg og København tillykke med afslutningen på elleve års hårdt og systematisk arbejde, hvis resultat er blevet et værk, som man ikke finder mage til i andre europæiske storbyer.

Takket være de nævnte publikationer er det nu muligt at studere Københavns historie før 1728 på en helt anden og meget mere frugtbar måde, end det var tilfældet for blot fem år siden, men heldigvis er alle problemer ikke løst endnu.